

Creativitat, corporeïtat i identitat des de la mirada transdisciplinària, ecoformadora i intercultural

Inma BENEDICO I MARTÍNEZ
Institut Lluís Domènech i Montaner

RESUM: Viure és traçar petjades a terra mirant la plenitud de l'horitzó, fer-se present en el món i reinventar-lo, saber qui som i a on anem. La recerca de sentit existencial és un procés inherent a la condició humana especialment significatiu a l'adolescència. En el seu compromís amb la vida, com pot l'educació acompanyar els nois i les noies adolescents en el camí de cercar la seva identitat en un context social i cultural global, dinàmic i plurireferencial? Aprendre a crear sentit a la pròpia existència esdevé un aspecte fonamental en l'educació per al desenvolupament personal i per a la ciutadania. L'aportació següent pretén destacar el paper que desenvolupen la creativitat i la corporeïtat en la consciència i l'expressió de la identitat des de la mirada transdisciplinària, ecoformadora i intercultural.

ABSTRACT: To life is to draw up footprints on the ground watching the plenitude of the horizon, to become present in the world and to reinvent it, to know who we are and where we go. The research of existential meaning is a process inherent to the human condition specially significant in adolescence. In its commitment with life, how can education accompany teenage boys and girls in the path of looking for their identity in a global, dynamic and multireferential social and cultural context? Learning how to meaning to their own existence becomes a fundamental aspect in the education for personal development and citizenship. The following contribution intends to highlight the contribution of creativity and corporeity in the consciousness and expression of the identity from a transdisciplinary, ecoformative and intercultural point of view.

DE LA MIRADA ESMICOLADA AL MIRALL DE LA PLENITUD

La comprensió fragmentada de la realitat del paradigma mecanicista ha donat lloc a la fragmentació del coneixement i a una comprensió simplificadora dels fenòmens culturals. Tanmateix, el paradigma mecanicista s'ha fonamentat en una comprensió dualista de l'ésser humà la qual no només ha separat el cos de la ment,

sinó que ha considerat la segona com a única font de coneixement. Davant d'aquest problema, autors i autores com ara Bohm (1992), Morin (2001), Lipman (1997), Varela *et al.* (1997), Csikszentmihalyi (1998), Wilber (2005), Maturana (1996, 1999), Moraes (1999), Nicolescu (2000), Damásio (2007), Pineau (2007) i Motta (2006) advoquen per una comprensió de la realitat ecosistèmica que permeti cercar solucions globals i complexes al problema actual dels fenòmens culturals. Aquesta nova comprensió de la realitat implica alhora una nova comprensió de l'educació orientada a l'estudi de la condició humana i la consciència de la identitat planetària (Morin, 2001) o identitat compartida (Bilbeny, 2002).

LA IDENTITAT: UNA NARRACIÓ CORPÒRIA-CREATIVA

Viure consisteix a reduir contínuament el món al cos,
a través del simbòlic que aquest encarna.

David LE BRETON

La mirada ecosistèmica comprèn la realitat com a complexa, autoorganitzada, recurrent, relacional i inacabada (Maturana, 1996; Moraes, 1999). Des d'una perspectiva transdisciplinària, entesa com a principi d'unitat del coneixement més enllà de les disciplines (Nicolescu, 2000), cal estudiar i comprendre els conceptes de *creativitat*, *identitat* i *corporeïtat* —així com les seves interrelacions— com a conceptes que sorgeixen del diàleg entre la biologia, l'afectivitat, la cognició, la sociabilitat i la cultura. Des d'aquesta mirada, el sentit personal i social no està preestablert, sinó que emergeix de l'experiència de la persona, o del grup de persones, a cada moment en un context determinat. Es tracta d'un sentit multidimensional que s'*enactua* (Maturana, 1996), es crea, a partir de les relacions que la persona estableix amb el seu entorn, i que evoluciona en el decurs d'una particular història de vida. És un sentit que es narra en el viure i que s'expressa, es fa present, a través de la multidimensionalitat del llenguatge. Com un castell humà, la creativitat, la corporeïtat i la identitat s'entrellacen i s'eleven de manera complexa per crear un discurs, individual i col·lectiu, de sentit existencial (fig. 1).

En el decurs de la història, la identitat ha estat conceptualitzada tant des d'una perspectiva estàtica i perenne com des d'una perspectiva dinàmica i canviant. En les distintes definicions de *identitat*, es pot percebre que en la seva conceptualització és inherent una tensió ontològica entre igualtat-diferència, interioritat-exterioritat, ésser-no ésser, individualitat-col·lectivitat, biologia-cultura, la qual cosa descobreix la seva complexitat. És per aquesta raó que cal estudiar la identitat des d'una perspectiva ecosistèmica i transdisciplinària.

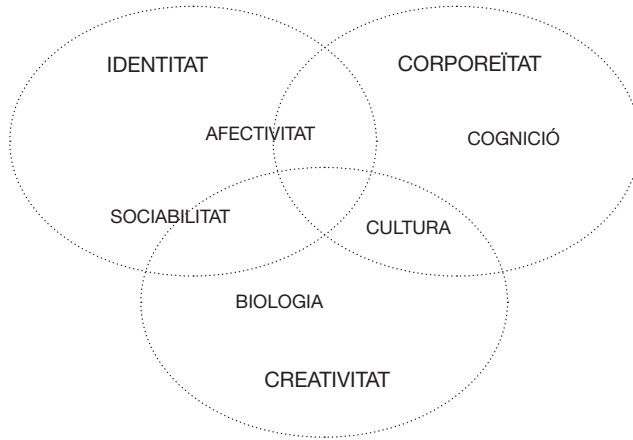

FIGURA 1. Enfocament ecosistèmic i transversal dels conceptes de creativitat, corporeïtat i identitat.

En el marc conceptual ecosistèmic i transdisciplinari, cal comprendre la identitat com a fenomen personal i social complex, el qual no pot ser deslligat de la corporeïtat i de la creativitat. A partir de l'aportació d'autors i autores com ara Erikson (1977), Taylor (1996), Salas i Serrano (1998), Bilbeny (2002), Morin *et al.* (2003) i Oller (2007), es pot definir la identitat com la capacitat que té una persona o un grup de persones de sentir-se, comprendre's, inventar-se i actuar en un espai-temps dinàmic i canviant amb la finalitat de donar sentit a la pròpia existència, evolucionar, canviar i millorar. Es tracta d'un procés creatiu de representació i redefinició de sentit en el decurs de la vida el qual es dona en i des del diàleg i des de les interaccions amb altri. Segons Erikson (1977), la complexitat de la identitat es troba en el fet que es tracta d'un procés dinàmic i multidimensional, el qual s'ubica tant en el nucli de la individualitat (persona) com en el de la col·lectivitat (cultura). Així doncs, com a anells que s'interrelacionen i expandeixen, la identitat abasta múltiples dimensions simbòliques: identitat personal, familiar, ciutadana, nacional i planetària. Hi ha tantes possibilitats com formes distintes tinguin les persones d'agrupar-se (fig. 2).

La corporeïtat és un aspecte inherent a la condició humana i, com a tal, fonament imprescindible de la identitat de l'ésser humà (Le Breton, 2008). El cos humà «és la mateixa condició de possibilitat de la presència de l'ésser humà en el seu món» (Duch i Mèlich, 2003, p. 13), i constitueix alhora l'àmbit més proper i més important de la seva relacionalitat i expressió. Cada societat atorga al cos un sentit i un valor d'acord amb la seva visió del món. És per això que la corporeïtat se situa al centre del simbolisme social i és «un punt nodal d'intersecció de realitats, on

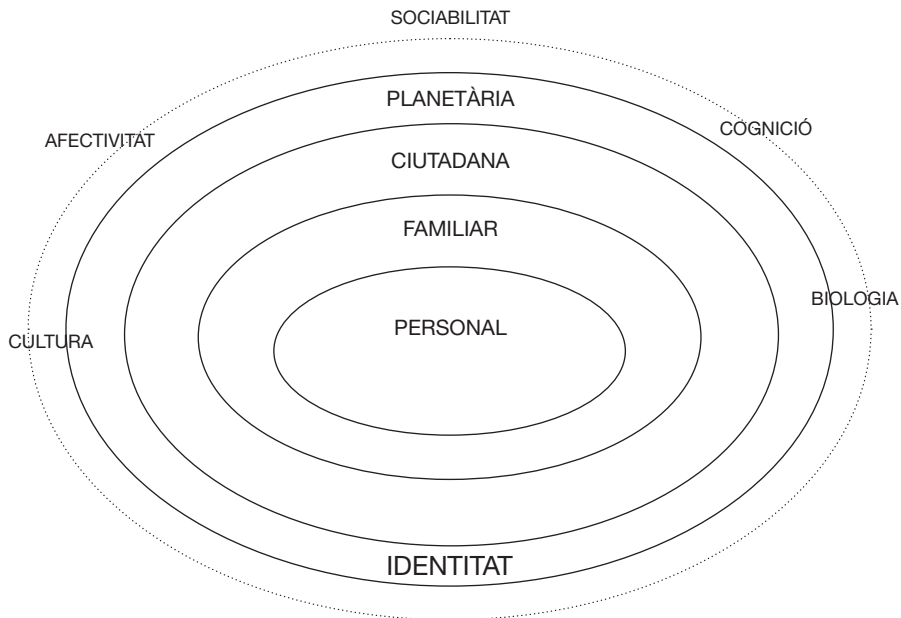

FIGURA 2. Multidimensionalitat de la identitat.

s'entrecruen els sentits, les accions i els discursos, o sigui, els diversos elements del nostre complex estar en el món i de la nostra comprensió de la realitat» (Riviera i López, 2002, p. 9). Les aportacions de Varela *et al.* (1997) i Maturana (1996, 1999), en els àmbits de les ciències cognitives i la biologia respectivament, revelen que les estructures i dinàmiques corpòries esdevenen la primera font de coneixement i comunicació. Tenint en compte aquestes aportacions, des d'una visió ecoformadora i transversal, cal comprendre la corporeïtat com a aspecte inherent a la condició humana i com la nostra primera possibilitat de presència, de relació, d'experiència, de comprensió i d'evolució constant en un espai-temps dinàmic i canviant. En i des de la corporeïtat, ens fem presents i fem emergir el món: deixem la nostra petjada creativa. La motricitat humana, a diferència d'altres éssers vius, és una motricitat creativa, conscient, comunicativa i transformadora (Trigo, 1999). En els processos d'identificació i desidentificació, la corporeïtat desenvolupa un paper fonamental atès que l'autoconsciència sorgeix, des del primer moment, a partir de la diferenciació corporal, alhora que aquesta diferenciació se sustenta en la consciència de la unió del si mateix amb el cos (Giddens, 1997). L'ésser humà és un ésser corpori. La corporeïtat, doncs, esdevé possibilitat de relació i construcció de coneixement i, com a tal, font d'identitat.

El procés de configuració de la identitat, tant personal com col·lectiva, es fonamenta en dos aspectes bàsics de la creativitat: la consciència (autoreflexió) i la comunicació (relació amb l'alteritat) (Torre, 2003). No és possible la creació de la identitat personal sense l'existència d'una identitat col·lectiva de referència (món simbòlic de la cultura: llengua comuna, valors bàsics, història compartida, referents, creences, entre d'altres), així com no és possible la creació d'una identitat col·lectiva o compartida sense el coneixement, l'acceptació i el respecte de les identitats personals que configuren el grup, o dels grups que configuren una comunitat. La identitat «... es fa amb el fet de comprendre's un mateix, i això no té terme ni conclusió. La diferència cultural no deriva només de l'existència d'individus i de grups preexistents, sinó de la seva pròpia invenció permanent. Les identitats no són "producte"; cal parlar, millor, de la seva "producció"» (Bilbeny, 2002, p. 38). La creativitat, contemplada com a capacitat i actitud de canvi, transformació i evolució en la vida, és l'energia que fa néixer la nostra presència plena i conscient en el món, en i des de la nostra única i original història d'interaccions corpòries amb l'entorn.

Des de la mirada transversal, ecoformadora i intercultural, la identitat és un procés de creació de sentit que es narra en i des del diàleg corpori que la persona i els grups de persones estableixen amb l'entorn en el decurs de la seva particular història de vida. Es tracta d'un procés corpori, creatiu, dinàmic, canviant i transcendent inherent a la condició humana. La corporeïtat i la creativitat esdevenen dos aspectes fonamentals d'identitat en l'ésser humà: en fan present i conscient l'originalitat i la universalitat. El nostre sentit personal i social és, en definitiva, una narració corpòria-creativa inacabada. És per això que identitat, corporeïtat i creativitat dibuixen un triangle d'interrelacions indivisible i imprescindible en l'educació per al desenvolupament personal i per a la ciutadania. L'escola del segle XXI és una escola perfumada amb aromes d'encens, dolça, àcida, agra i salada, acolorida pel roig del sol de llevant i de ponent, transpirada per l'harmonia de la dansa de la contingència. És una escola que ens ofereix als educadors i a les educadores un repte creatiu a l'hora de cercar nous camins didàctics que afavoreixin en l'alumnat adolescent el creixement personal, la convivència i la cura del planeta.

L'EDUCACIÓ DE LES IDENTITATS: NOUS HORITZONS PER AL DESENVOLUPAMENT PERSONAL I PER A LA CIUTADANIA

L'adolescència és un moment de canvi, d'incertesa i de fragilitat emocional en què cal acompanyar els nois i les noies en el seu camí de fer-se presents en el món de manera plena, sincera, crítica, creativa i saludable (Salas i Serrano, 1998). El procés de configuració de la identitat va acompanyat de sentiments i d'emocions

relacionats amb la confiança, l'autoestima, la seguretat, el coratge i l'amor (Erikson, 1977; Taylor, 1996; Giddens, 1997). Tanmateix, se sustenta en valors ètics com la dignitat, el compromís, l'acceptació, el respecte i la bondat (Bilbeny, 2002). Aquests sentiments, emocions i valors són necessaris tant per a l'autorealització personal com per a l'existència d'una convivència democràtica vertaderament compromesa amb l'acceptació i el respecte de la diversitat cultural. Davant l'emergència d'un nou paradigma educatiu, cal orientar la pràctica docent cap a accions i principis pedagògics que afavoreixin la cerca de sentit per a un temps de canvis constants (Bauman, 2007).

En un món globalitzat, interrelacionat, dinàmic i canviant, cal reinventar l'educació i transformar-la en una educació amorosa i creativa (Maturana, 1996; Moraes, 1999), compromesa amb la felicitat, que permeti a l'alumnat d'aprendre a representar-se i redefinir-se en el decurs de la vida davant la diversitat de referents culturals des de sentir, escoltar, ser curiosos, explorar, descobrir, dialogar, interrogar, interrogar-se, imaginar, estimar i transcendir. Cal que l'alumnat adolescent aprengui a desenvolupar les competències bàsiques que li permetin reconèixer quines són les emocions, els sentiments, els pensaments, les actituds i els valors que s'expressen en la corporeïtat i que mostren la seva identitat (Grasso, 2001). L'escola esdevé vertaderament inclusiva quan permet conèixer, expressar, viure i acollir lliurement la diversitat d'identitats. Des de la mirada transdisciplinària, ecoformadora i intercultural, l'educació de les identitats és una educació compromesa amb la felicitat i la vida, convençuda que només és possible construir una humanitat millor des de l'acceptació i des del respecte del fet que cada identitat en el món és universalment original i originalment universal. L'educació per a la consciència d'una identitat planetària (Morin, 2001) o identitat compartida (Bilbeny, 2002) ha de preveure la creativitat i la corporeïtat com a eixos transversals en l'estudi de la condició humana així com en l'univers de les ciències de la vida. Aquesta nova mirada de la realitat i de l'educació obre nous horitzons ètics, conceptuals i metodològics tot reinventat el sentit de l'educació, el qual hauria de ser, en primer lloc, un camí d'aprenentatge per a la vida.

Aquesta comprensió de l'educació per al desenvolupament personal i per a la ciutadania implica transformar l'aula en un escenari de vida inclusiu que aculli i acompanyi l'alumnat adolescent en la cerca de la seva identitat des del coneixement, l'acceptació, el respecte i l'estima de la diversitat en el seu sentit més ampli (diversitat d'origen i cultura, de creences, d'interessos i motivacions, de sentiments i emocions, de capacitats i de realitats personals i socials, entre d'altres). Es tracta de transformar l'aula en un espai-temps d'investigació-acció per a la millora de la pràctica docent mitjançant l'elaboració i l'aplicació d'estratègies didàctiques creatives i transdisciplinàries que conjuminin les possibilitats educatives que ofereixen les àrees d'educació visual i plàstica, d'educació musical, d'educació física i

d'educació per a la ciutadania, entre d'altres, en l'assoliment de competències bàsiques com ara la competència en el coneixement i la interacció amb el món físic, la competència social i ciutadana, la competència comunicativa lingüística i audiovisual, la competència artística i cultural, la competència d'aprendre a aprendre i la competència d'autonomia i d'iniciativa personal, entre d'altres. Per aconseguir això cal tenir en compte els aspectes següents:

— El pensament complex i la transdisciplinarietat (Morin, 2001, Moraes, 1999; Nicolescu, 2000; Pineau, 2007; Motta, 2006).

— Els mètodes d'aprenentatge globalitzadors i transdisciplinaris (Zabala, 1999).

— L'estimulació de la reflexió alerta-oberta i de la presència plena-consciència oberta (Maturana, 1996, 1999; Varela *et al.*, 1997; Herrán, 1998).

— La integració de l'emotiu i el cognitiu o sentipensar (Torre, 2000, 2003; Torre i Moraes, 2005).

— La pluralitat d'intel·lecte (Gardner, 1998).

— L'aplicació de recursos didàctics multisensorials (Torre, 2000; Rajadell i Torre, 2003).

— L'aplicació d'activadors creatius (Prado, 1988).

— L'autoavaluació, la coavaluació i l'avaluació creativa (Gardner, 1998; Motos i Aranda, 2001; Torre, 2003; Chavarría, 2003).

— Les competències bàsiques (OCDE, 2002).

L'aplicació d'aquests principis metodològics permetran als educadors i a les educadores dissenyar i experimentar una acció docent creativa i transdisciplinària que afavoreixi en l'alumnat adolescent l'autoconeixement i el coneixement del món, així com la seva capacitat de resoldre situacions de la vida quotidiana i de relacionar-les amb el fet de ser ciutadans i ciutadanes del món. Es tracta de despertar la curiositat de l'alumnat per conèixer-se i conèixer el món, perquè senti el món com a cosa seva i causa comuna i senti que tot aprenentatge d'aula és, en primer lloc, un aprenentatge de vida i convivència.

SÍNTESE FINAL

La mirada transdisciplinària, ecoformadora i intercultural de la realitat mostra la importància de valorar la identitat, la creativitat i la corporeïtat com a aspectes fonamentals en l'educació per al desenvolupament personal i per a la ciutadania. Des d'aquesta perspectiva, cal comprendre la identitat com un procés corpori, creatiu, dinàmic, canviant i transcendent, inherent a la condició humana, el qual es narra en el decurs d'una vida que és incerta, dinàmica i canviant. Aquesta mirada de la realitat obre nous horitzons conceptuals i metodològics en l'àmbit

educatiu i en reinventa el sentit, el qual és, o hauria de ser, en primer lloc, un camí d'aprenentatge per a la vida.

BIBLIOGRAFIA

- BAUMAN, Zygmunt (2007). *Els reptes de l'educació en la modernitat líquida*. Barcelona: Arcàdia.
- BILBENY, Norbert (2002). *Por una causa común: Ética para la diversidad*. Barcelona: Gedisa.
- BOHM, David (1992). *La totalidad y el orden implicado*. Barcelona: Kairós.
- CASTANER, Marta [et al.] (2006). *La inteligencia corporal en la escuela: Análisis y propuestas*. Barcelona: Graó.
- CHAVARRIA, Xavier (2003). *Competències bàsiques en educació física: Orientacions didàctiques i per a l'avaluació*. Disponible a: <<http://sebastia.capella.en.eresmas.net/web/competencies/Ponencia4.pdf>> [2005, 16/04/05].
- CONSELL SUPERIOR D'AVALUACIÓ (2003). *Relació de competències bàsiques*. Disponible a: <http://www20.gencat.cat/docs/Educacio/Documents/ARXIUS/doc_25861756_1.pdf> [2005, 17/01/05].
- CSIKSZENTMIHALYI, Mihaly (1998). *Creatividad*. Barcelona: Paidós.
- DAMÁSIO, Antonio (2007). *El error de Descartes*. 3a ed. Barcelona: Drakontos Bolsillo.
- DEPARTAMENT D'ENSENYAMENT (2000). *Identificació de les competències en l'ensenyament obligatori*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- DUCH, Lluís; MÈLICH, Joan-Carles (2003). *Escenaris de la corporeïtat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ERIKSON, Erik H. (1977). *Identidad, juventud y crisis*. Buenos Aires: Paidós.
- GARDNER, Howard (1998). *Inteligencias múltiples*. Barcelona: Paidós.
- GARCÍA, María Eugenia (2002). *Identidades pedagógicas en educación física*. Disponible a: <<http://www.efdeportes.com/efd49/idenef.htm>> [2003, 28/5/03].
- GIDDENS, Anthony (1997). *Modernidad e identidad del yo*. Barcelona: Península.
- GOLEMAN, Daniel (1996). *Inteligencia emocional*. Barcelona: Kairós.
- GRASSO, Alicia (2001). *El aprendizaje no resuelto de la educación física*. Buenos Aires: Novedades Educativas.
- HERRÁN, Agustín de la (1998). *La conciencia humana*. Madrid: San Pablo.
- KRIHNAMURTI, Jiddu (2005). *Diálogos con David Bohm*. Madrid: ELA.
- LATORRE, Antonio (2003). *La investigación-acción*. Barcelona: Graó.
- LE BRETON, David (2008). *Antropología del cuerpo y modernidad*. Buenos Aires: Nueva Visión.
- LIPMAN, Matthew (1997). *Pensamiento complejo y educación*. Madrid: Ediciones de la Torre.
- MATURANA, Humberto (1996). *Desde la biología a la psicología*. 3a ed. Santiago de Xile: Universitaria.
- (1999). *A ontología da realidade*. Belo Horizonte: UFMG.
- MITJANS, Albertina [et al.] (1995). *Pensar y crear. Estrategias, métodos y programas*. La Habana: Academia.
- MORAES, M. Cândida (1999). *O paradigma educacional emergente*. 3a ed. Campinas: Papirus.
- (2005). «El paradigma educatiu emergent: Algunes implicacions en l'epistemologia i en la didàctica del segle XXI». *Revista Catalana de Pedagogia* [Barcelona], núm. 4, p. 13-41.

- MORAES, M. Cândida (2007). «Interdisciplinariedad y transdisciplinariedad en la educación. Fundamentos ontológicos y epistemológicos, problemas y prácticas». A: *Transdisciplinariedad y ecoformación: Una nueva mirada sobre la educación*. Barcelona: Universitas, p. 27-43.
- MORAES, M. Cândida; TORRE, Saturnino de la (2002). «Sentipensar bajo la mirada autopoietica o cómo reencantar creativamente la educación». *Creatividad y Sociedad* [Madrid], núm. 2, p. 41-56.
- MORIN, Edgar (2001). *Tenir el cap clar: per organitzar els coneixements i aprendre a viure*. 2a ed. Barcelona: La Campana.
- (2000). *Els set coneixements necessaris per a l'educació del futur*. Barcelona: Centre UNESCO de Catalunya.
- MORIN, Edgar.; CIURANA, Emilio Roger; MOTTA, R. D. (2003). *Educar en la era planetaria*. Barcelona: Gedisa.
- MOTOS, T.; ARANDA, L. (2001). *Práctica de la expresión corporal*. Ciudad Real: Ñaque.
- MOTTA, R. (2006). *Complejidad, educación y transdisciplinariedad*. Monterrey (Mèxic): ENS. Moises Saenz.
- NICOLESU, Basarab (2000). *O manifesto da transdisciplinariedade*. Brasília: UNESCO.
- OCDE (2002). «Organisation for Economic Co-operation and Development (2002)». *Definition and selection of competencies (DeSeCo): Theoretical and Conceptual Foundations: Strategy Paper*. Disponible a: <http://www.statistik.admin.ch/stat_ch/ber15/desecco/desecco_strategy_paper_final.pdf>.
- OLLER, Dolors (2007). *Identitat i diversitat: Sabrem conviure en la diversitat?* Barcelona: ESADE, Fundació Lluís Carulla.
- PAREDES, Jesús (2003). *Desde la corporeidad a la cultura*. Disponible a: <<http://www.efdeportes.com/efd62/corpo.htm>> [2004, 29/03/04].
- PINEAU, Gastón (2007). «Estrategias universitarias de investigación transdisciplinaria en formación». A: *Transdisciplinariedad y ecoformación: Una nueva mirada sobre la educación*. Barcelona: Universitas, p. 45-62.
- PORTELA, Henry (2002). *Cómo problematizar la educación física desde la transición del concepto del cuerpo al de corporeidad*. Disponible a: <<http://www.efdeportes.com/efd48/cuerpo1.htm>> [2003, 16/6/03].
- PRADO, David (1988). *Técnicas creativas y lenguaje total*. Madrid: Narcea.
- PRADO, David; CHARAF, Martina (2000). *Relajación creativa*. Barcelona: INDE.
- RAJADELL, Núria; SERRAT, Núria (2005). «El paper de les estratègies d'intervenció educativa en el nou paradigma emergent del segle XXI: emmarcament general i exemplificació didàctica sobre el patrimoni». *Revista Catalana de Pedagogia* [Barcelona], núm. 4, p. 59-73.
- RAJADELL, Núria; TORRE, Saturnino de la (2003). *Creatividad y medio formativo: Estrategias didácticas innovadoras*. Barcelona. [Manuscrit no publicat]
- RIVERA, Jacinto; LÓPEZ, M. del Carmen (2002). *El cuerpo: Perspectivas filosóficas*. Madrid: UNED.
- SALAS, Begoña; SERRANO, Inmaculada (1998). *Modelo educativo: desarrollo de la identidad personal*. Barcelona: EUB.
- (1998). *Aprendemos a ser personas*. Barcelona: EUB.
- TAYLOR, Charles (1996). *Fuentes del yo: La construcción de la identidad moderna*. Barcelona: Paidós.
- TORRE, Saturnino de la (2000). «Estrategias creativas para la educación emocional». *Revista Española de Pedagogía* [Madrid], núm. 217, p. 543-572.

- TORRE, Saturnino de la (2003). *Dialogando con la creatividad*. Barcelona: Octaedro.
- TORRE, Saturnino de la; MORAES, M. Cándida (2005). *Sentipensar*. Málaga: Aljibe.
- (2006). «Investigar en creatividad bajo el pensamiento complejo. Metodología de Desarrollo eco-sistémico». A: *Comprender y evaluar la creatividad*. Vol. 2. Málaga: Aljibe, p. 33-71.
- TRIGO, Eugenia (1999). *Creatividad y motricidad*. Barcelona: INDE.
- VARELA, Francisco. J.; THOMPSON, Evan; ROSCH, Eleanor (1997). *De cuerpo presente*. 2a ed. Barcelona: Gedisa.
- VISCHNIVETZ, Berta (1994). *Eutonía: educación del cuerpo hacia el ser*. Barcelona: Paidós.
- WILBER, Ken (2005). *El espectro de la conciencia*. 3a ed. Barcelona: Kairós.
- XIRINACS, Lluís Maria (2000). *Mentalitat i models globals*. Disponible a: <[http://www.pangea.org/~jbardina/xirict01.htm#8.%20Cada%20part%20és%20ella%20mateixa%20\(Principi%20d'identitat\)](http://www.pangea.org/~jbardina/xirict01.htm#8.%20Cada%20part%20és%20ella%20mateixa%20(Principi%20d'identitat))> [2004, 06/08/04].
- YUS, Rafael. (1997). *Hacer reforma: Hacia una educación gobal desde la transversalidad*. Madrid: Anaya.
- ZABALA, Antoni (1999). *Enfocament globalitzador i pensament complex: Una resposta per a la comprensió i intervenció en la realitat*. Barcelona: Graó.